

Prof. dr Andrej Mitrović

UDK 336.77-355(497.11) „1914/1915”

**STRUKTURA RATNOG
FINANSIRANJA SRBIJE 1914-1915**

- Traganje za istorijskim sastavnicama jednog
međunarodnog kredita - Prelaz sa zlatne na deviznu podlogu¹

Guverner Narodne banke Đorđe Vajfert je već u ratnu jesen 1914. zapisao da su „finansijske prilike doista danas u Evropi takve da se ne da ni zamisliti da se sada može pristupiti pravljenju ma kakvog zajma”². Ovim nije sugerisano beznade nego je samo izrečeno opažanje da su nakon izbijanja „velikog rata” promenjeni preduslovi međunarodnog posuđivanja novca. Guverner je uočio važnost, dakle i korisnost, rešenja koje su primenili Francuzi svojom novčanom pomoći iz prve polovine avgusta i svoj postupak nazvali kreditom. Bio je to prvi pozajmljeni novac koji je u tom ratu odobren i dat Srbiji s mogućnošću korišćenja na zapadnom tržištu (odluka 7.avgusta u Parizu, saopštena 9.avgusta 1914. vladi u Nišu)³. Ta pozajmica je u sebi sadržala model svod-

¹ Ovaj rad je u prvom redu, zasnovan do sada skoro nekorišćenoj a prvorazrednoj građi stranog i domaćeg porekla. Raniji autorovi prilozi, posebno „Les interets francais en Serbie A la veille de la premiere guerre mondiale” (u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 11/2 (1995), Beograd 1997, 365-378) i „Foreign Banks in Serbia 1882-1914” (u: *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Aldershot 1999, 76-97), zasnovani su najvećim delom na stranoj, poglavito francuskoj i nemačkoj građi, a tek blizu stotinu strana njegovog teksta u kolektivnom delu *Istorija Narodne banke* (Dragana Gnjatović, Gordana Hofman i Andrej Mitrović, izdanje Narodne banke Jugoslavije, u štampi) donosi rezultate sačinjene na uporedo sa stranom veoma korišćenoj srpskoj građi. Zbog karaktera ovog rada, u kome se traga za razudnenom istorijskom strukturom, izbegnuto je podrobno navođenje građe, a u napomenama ispod teksta su navedeni podaci samo zbog posebne potrebe u slučajevima važne konkretne činjenice ili doslovnog citata nekog izvora. Inače autor je pripremio ili priprema tekstove iz istorije ovde analiziranih kredita sa u napomenama potpunim obaveštenjima o upotrebljenim dokumentima. Osnovna korišćena građa je iz sledećih arhiva i fondova: Archives de Banque de France - Paris (dalje: BdF, 7 o P. 493, Serbie Correspondence, I et II; Archives economiques et financieres-Paris (dalje: AEF), B 31296, Finances serbes; Archives diplomatiques du Ministere des Affaires Etrangeres-Paris (dalje: AMAE), Affaires financieres des etats etrangers, vol.1488, 1489 A, microfilm P 1320 i serija Guerre 1914-1918, NS, Serbie, volumeni za godine 1914. i 1915; Arhiv Srbije-Beograd, Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje za godine 1914. i 1915. (dalje: AS, MID, PO). Sadržaji pojedinih dokumenta u Archives nationales-Paris, kao i oskudno sačuvane ali delom za finansijska pitanja ipak važna dokumentacija Ministarstva narodne privrede i, još do nas dospela siromašna preostala dokumentacija Mnistarstva finansija u Arhivu Srbije ugrađena su takođe u viđenja koja su iznesena, iako ti materijali nisu u ovom tekstu i izrično navodeni.

Bojan Radovanović, *Narodna banka u Prvom svetskom ratu 1914-1919*, Beograd 1996, faksimil, 37.
AMAE, NS, Guerre 1914-1918, Serbie, vol. 27, ministar spoljnih poslova poslaniku u Nišu 7.avgusta 1914; nota francuskog poslanika srpskom ministru finansija (predsednik vlade je bio odsutan) 9.agusta 1914.

ljiv na nekoliko načela ratne politike davanja novca.

U tom ratu su oba sudarena bloka velikih država, Antanta i Centralne sile, sticali saveznike obećanjima teritorijalnih dobitaka, a da bi oni mogli voditi rat davali su im kredite i zajmove, koji su se pretvorili i u dodatnu sponu savezničke povezanosti. Ukažimo na dva primera. Kada se Italija priključila Antanti, sklopljen je tajno u Londonu ugovor 27. aprila 1915, koji je sadržao prvenstveno političke i teritorijalne odredbe, a u tački 14 i obavezu Velike Britanije da pod povoljnim uslovima obezbedi Italiji zajam od najmanje 50 miliona funti sterlinga, za koji se predviđalo da bude emitovan na britanskom novčanom tržištu. Saglasno ovome je sklopljen i poseban ugovor o zajmu od „najviše 60 miliona funti sterlinga”, dakle oko milijardu i po francuskih franaka (5. juna 1915), s tim da je već posle nekoliko meseci suma zajma podignuta na „ukupno 122 miliona funti sterlinga”, dakle na preko 3 milijarde franaka (17. novembra 1915).⁴ Centralnim silama je Bugarska pristupila na osnovu tajnog Sofijskog ugovora od 6. septembra 1915, kojim su se Nemačka i Austro-Ugarska obavezale da joj daju ratni zajam od 200 miliona francuskih franaka u četiri tranše (za mobilizaciju i tri sledeća meseca ratovanja).⁵ Kasnije je finansiranje Bugarske produžavano s produžavanjem trajanja rata. Inače u tom ratu su zaraćene države delom ili u celini morale, neke od samog početka (Austro-Ugarska, Srbija, Rusija, Italija, Bugarska itd) neke kasnije (čak Francuska i Velika Britanija) svoje učešće finansirati pozajmicama od drugih država, savezničkih ili neutralnih. Izuzetak su činile Nemačka, koja nije imala od koga da pozajmi, odnosno SAD, kojima nije bilo potrebno da pozajmljuju.

Srbija ne da nije imala slične ugovore nego nije imala nikakve ugovore uključiv i one o savezništvu. Njeno mesto u ratu nije proizišlo iz toga što se odlučila za ulazak u rat i bila pridobijena od jednog bloka sila da stane na njegovu stranu, nego je bila napadnuta i uz nju je stao blok Antante. Posledica je na finansijskom području bila ta da nije postojao ugovor koji bi njene velike sveznike obavezivao da je pomažu novcem i srpska vlada je pozajmice morala dogovarati tokom samog rata.⁶ Sadržaj i osobine tih dobijenih pozajmica⁷ mogu se pokazati dvanaestočlanom strukturom:

1. ODLUČUJUĆI INTERES. Odlučujući je u datim oklnostima bio ratni politički a ne privredni odnosno uži finansijski interes. Rat je počeo napadom na Srbiju i tim povodom su zaratile Rusija, Francuska i Velika Britanija (tri sile Antante), sa Nemačkom i Austro-Ugarskom (dve Centralne sile), svaka pojedinačno vođena svojim razlozima, namerama i procenama. Otuda i pretpostavka Antantine pomoći Srbiji, koja je i bila pružena i čiji je neposredno važniji deo činila pozajmica u novcu. Ovo je činjeno tim pre jer se pokazalo već u prvim mesecima borbi da je Srbija izuzetno žilav činilac, nameran da istraje u ratu rukovođen faktorom da je napadnut i procenom da je dobro

⁴ *La Banca d'Italia e l'economia di guerra 1914-1919, a cura di Gianni Toniolo*, Roma-Bari 1989, 35-37, 221-224, 227-229

⁵ *Diplomatički dokumenti po namsata na Blgarija v evropejskata vojna, I (1913-1915)*, Sofia 1920, 684-692, posebno 689-690 (bugarska zbirka).

⁶ O prilikama vid. Danica Milić, „Srpska privreda i finansije u ratu”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, III/1-2 (1996), Beograd 1997, 7-22.

ukoliko sledi odbrambeno-ofanzivni ratni cilj, tj. da istovremeno brani svoj suverenitet i integritet i da postavi i zastupa program srpsko-hrvatsko-slovenačkog ujedinjenja. Sa druge strane se brzo pokazalo da je premalih privrednih snaga da bi bez bar materijalne podrške svojih jakih i bogatih saveznika mogla da sama snosi troškove tako intenzivnog, uporedo i tehničko-tehnološkog rata kakav je bio taj od 1914. do 1918. godine. Srbijin problem je Lazar Paču, ministar finansija i tada uistinu prvi čovek srpskih finansija, sazeo u upozorenje koje je dostavio svojoj vladi a i namenio velikim saveznicima: „/.../ Rat je obustavio/.../ svaku trgovinu, svaki izvoz i svaku državnu privredu... Ako oni ne bi ukazali Srbiji potrebnu finansijsku pomoć za vođenje rata, Srbija svojim sredstvima /.. ./ neće apsolutno moći izdržavati i dalje vojsku, prema tome neće biti u stanju i dalje nastaviti rat”⁸.

2. MODEL. Francuski primer se zasnivao na dodeli kredita dok rat traje na teret budućeg zajma, koji će biti sklopljen nakon zaključenja mira. Dakle, pozajmica je deljena u dve faze i to, što je izuzetno važno za kreditiranog, na ratnu u kojoj se daje i na posleratnu u kojoj se vraća. U prvoj, ratnoj fazi, predviđena novčana operacija nazvana je najpre „avans”, što se ponekad i kasnije ponavljalo, pominjana je i „provizija”, ali je u praksi preovladala reč „kredit”. Za finansijsku operaciju u drugoj, posleratnoj fazi, upotrebljen je izraz „zajam”. U prvoj fazi je bilo moguće dati neograničen broj kredita i u visokim iznosima, što je pokazao već prvi od njih, onaj francuski, odobren 7. avgusta u velikom iznosu od 90 miliona franaka⁹, dakle u visini celog jednog pristojnog predratnog zajma! U drugoj fazi predviđeno je ugovaranje zajma, u stvari naknadni ugovor o vraćanju kredita po kome bi se pristupilo otplatama u toku dužeg perioda saglasno tada dogovorenom. Kreditiranje se zasnivalo na pretpostavci da se novac pozajmljuje ratnom savezniku, dakle dok je u borbi na strani onoga koji mu je kredit dao.

3. UGOVORENI KREDITI. Od početka rata u leto 1914. pa do okupacije u jesen 1915, Srbija je na osnovu triju zakona donetih od Narodne skupštine sklopila tri, za tu fazu rata, sumom velika vanredna kredita i to dva - po jedan u leto i jesen - 1914, potom jedan u proleće 1915 godine. To su krediti: od 90 miliona, uopšte prvi ratni i to od fran-

⁷ Najnovije studije o zajmovima u tom periodu: Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Beograd 1991. Ranije studije: /Milorad/ Nedeljkić, *Istorija srpskih državnih dugova*, Beograd 1909; M[ilan] T[odorović], „Plasman stranog kapitala u Srbiji”, *Ekonomist*, II (1913), 212-214; Milan Simitch, *La dette publique de la Serbie de l'origine à la guerre de 1914*, Paris 1925. O francuskom kapitalu: Milan Erčić, „Naši predratni i ratni dugovi Francuskoj”, *Ekonomist*, januar-februar 1929, 188-202; Milan Stojadinović, „Ratni dug prema Francuskoj”, *Politika*, 25. februar 1929; isti, „Naši predratni i ratni dugovi Francuskoj”, *Bankarstvo*, april 1929, 149-153; V. St. Konstantinović, *Državni dugovi*, 494-501; Milan Todorović, „Državni dugovi Srbije iz perioda Prvog svetskog rata”, *Finansije*, 1950, br. 9-10, 37-50; Ljiljana Aleksić-Pejković, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903-1914*, Beograd 1965; vid. *Privilegovana narodna banka Srbije 1884-1934*, Beograd 1909; *Narodna banka 1884-1934*, Beograd 1934, 89-100; Veroljub Dugalić, *Narodna banka 1884-1941*, Beograd 1999, 103-117; grada: *Affaire concernant le paiement de divers emprunts serbes Émis en France*, Publications de la Cour permanente de justice internationale, Serbie C, No 16-III, Leyden 1929.

⁸ Vid. prilog br. 2.

⁹ Ukoliko u daljem tekstu iza broja nema oznake (imena) valute, onda je reč o francuskim francima.

cuske vlade dodeljeni kredit, na osnovu zakona od 29. jula/11. septembra; od 110.000 miliona, prvi kredit tri savezničke sile, na osnovu zakona od 12/25. novembra 1914; od 200 miliona, drugi kredit tri savezničke sile, na osnovu zakona od 14/27. aprila 1915. godine (u njega je bio uključen ruski kredit odobren 30. jula u visini od 10 miliona rublji odnosno 20 miliona franaka koji su isplatili s ruskim odobrenjem i zahvalnošću Britanci isplativši odgovarajućih 800 hiljada funti sterlinga u jesen 1914. godine). Paču je ovom kratkom nizu pribrojao i kredit dat za oporavljanje vojske u iznosu od 130 miliona, dobijen pred rat, u proleće 1914. godine¹⁰. Ukupno sve navedeno iznosi 530 miliona. Ministar je računao sa sumom od četiri pozajmice, trima koje su krediti u smislu koji je u ratu prihvaćen i koji su u ratu dobijeni, jednom koja je zajam u predratnom smislu i koja je dobijena uoči rata, ali je očevidno korišćena za prve, već enormne, troškove nakon objave neprijateljstava i za potrebe prouzrokovane prvim i već teškim borbama uključiv bitku na Ceru. Tri savezničke sile su na molbu srpske vlade za novim hitnim i velikim kreditima, najpre odobrile 4. februara 1915. sumu od 150 miliona koja se delila na pet sukcesivnih i jednakih (po 30 miliona) redovnih mesečnih tranši retrospektivno od 14. januara iste godine; nakon srpskog demarša u tri glavna grada Antante, 13. jula, ponovo je dodeljena suma od 150 miliona u pet uzastopnih mesečnih rata. Dakle, Srbiji je za prvih petnaest meseci ratovanja odobren i dostavljen iznos od 700 miliona i kada se tome doda zajam iz proleća 1914. od 130 miliona, ukupna suma iznosi 830 miliona (prema predratnom ukupnom zajmu Srbije od 919,782.500 za mirno razdoblje 1881-1911, odnosno ukupno od 1.149,782.500 ako se obuhvate balkanski ratovi 1912-1913).

4. POSTUPAK DODELE. Za dobijanje kredita bilo je najpre dovoljno da srpska vlada zatraži sredstva za ratne potrebe, nešto kasnije i da priloži obrazloženje sa stavkama na šta će novac biti upotrebljen. U leto i jesen 1914. je kredit davala ona saveznička vlada kojoj se obratila vlada Srbije, tj. francuska odnosno ruska (umesto koje je isplatu tada izvršila britanska vlada). U 1915. su pozajmice davane nakon zajedničkog većanja ili međusobnih konsultacija zajedno tri sile Antante i u načelu svaka od njih je učestvovala sa trećinom, ali je novac bio francuski i britanski (pošto Rusija nije raspolagala kapitalom i sama je ratovala uz oslonac na velike zajmove svojih dvaju zapadnih saveznika, njen deo su preuzimale u jednakim svotama, dakle po pola, Francuska i Velika Britanija s tim da su te sume pridodavale ruskom dugu). Vlada u Petrogradu je najkasnije 12. avgusta odobrila Srbiji poseban kredit od 6 hiljada rubalja za kupovine na ruskom tržištu i ubrzo je iz te sume izvršena isplata za, verovatno u tom ratu, prvu srpsku nabavku (konji).¹¹

5. MEHANIZAM KREDITA. Kreditiranje se pokazalo kao uopšte uzeto pogodan

¹⁰ Vid. prilog broj 6.

¹¹ Arhiv Srbije, MID, PO, 1914, f. XX/486, telegrami srpskog poslanika u Petrogradu 30.07/12.08. i 5./18.08. 1914; Nikola Popović, *Odnosi Srbije i Rusije u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1977, 116-117. Posebni ruski krediti moraju još biti istraženi, prema poznatom može se zaključiti da oni kao potpuno posebni nisu uračunavani u srpski dug saveznicima.

postupak. Nije bilo povezano sa novčanim tržištem, uslovljavano emisijom obveznica, zavisilo od berze i sl. Lako se prilagođavalo prilikama koje su nastajale sa produžavanjem i uslozavanjem rata, uporedo i sa stalno novim, često i sumama većim molbama Srbije za novčanom podrškom. Dogovarani su i odobravani u kratkoj proceduri; njihov broj i iznos novca nisu bili ograničeni nekim prethodnim pisanim sporazumom; raniji zahtevi ili dogovori su se lako menjali saglasno potrebama i mogućnostima u okvirima odlučujućeg interesa. Zajmodavac svoja sredstva nije morao odmah isplatiti jer ih je dostavljao u tranšama i ritmom koji mu je odgovarao saglasno trenutku. Kreditirani je po pravilu redovno dobijao tražena sredstva, garantovana od vodećih ratnih činilaca, ujedno i finansijski vodećih zemalja, čime je sticao mogućnost da plaća i u zlatu, tada izuzetno poželjnom, kod nabavki svuda traženom i drugom nerado davanom dragocenom metalu. Uporedo je poverilac zadržavao kontrolu nad značajnim delom svog pozajmljenog novca, posebno nad zlatom, zamenjujući ga odgovarajućim novčanicama i garantnim hartijama (u jesen 1914. su Britanci vladi u Nišu za isplate srpskih ratnih nabavki na osnovama ruskog duga na raspolaganje stavili posebne bonove koji su glasili na zlato u Engleskoj banci i kojima je Srbija očevidno bez problema vršila kupovinu robe za koju je inače traženo zlato). Merodavni na srpskoj strani su ovakvo finansiranje cenili kao veoma povoljno i sami su davali ideje u istome smislu. U jesen 1914. ministar Paču je predložio da se određena svota „srpskoj državi stavi na raspoloženje” i iz te dobijene sume „Narodnoj banci otvori nov kredit kod Glavne blagajne Francuske”.¹²

6. VANREDNI I REDOVNI KREDITI. Dosadašnja istraživanja upućuju na zapažanje da se podela na redovne i vanredne kredite, inače već prisutna i u propisima i u praksi Srbije, pokazuje izrazitije u ratnom finansiranju, osobito od 4. februara 1915, kada je u Parizu skup Antantinih ministara nadležnih za ratnu privredu prihvatio rešenje po kome je Srbiji obezbeđeno redovno pritanje kredita tokom pet uzastopnih meseci (prehodno je francuski kredit na srpski predlog obezbeđivao takođe sumu od tri puta 30 miliona za tri sukcesivna meseca). Ovaj novac nije ubrojan u vanredne kredite, tražene i dobijene od Srbije po jedan u leto i jesen 1914. i jedan u aprilu 1915. godine. Aprilski kredit je zaključen u vreme kada je već uveliko bilo u toku navedeno petomesečno stabilno finansiranje, dakle postojala je praksa uzimanja vanrednih kredita dok su još tekli redovni. I jedni i drugi su korišćeni, kako bi Paču rekao, i za „potrebe vojne” i za „ostale neodeljive državne potrebe”. Reč je o dvama postupcima obezbeđivanja novca, što je pružalo veću gipkost politici finansiranja. Prvo postupanje pripada uobičajenom vladinom obezbeđivanju dodatnog jednokratnog ili višekratnog, u dužem roku urednog, pritanja sredstava, ovog puta stranih, u značajnim ali ne i izuzetno velikim ratama; drugo postupanje je vlada inicirala i ono je pretpostavljalo odluku sadržanu u posebnom zakonu i prihvaćenom u Narodnoj skupštini. U ovom slučaju su sume bile velike i namenjene zadovoljavanju vanrednih i krupnih potreba

¹² Vid. prilog br. 2

prouzrokovanih ratom. S novcem ostavljenim kod kreditora je Narodna banka mogla slobodno raspolagati tek nakon šest meseci po okončanju rata, praktično po završetku mirovne konferencije.

7. STRUKTURA NAMENE. Cilj kredita je često iskazivan opštim izrazom „pokrivanje ratnih troškova”, čije se bitne stavke daju iskazati sledećim troškovima: za kreditirne emisije ratnih banknota radi očuvanja vrednosti dinara i čuvanja sopstvene zlatne rezerve, za kupovanje skupih narudzbina i to pretežno borbenih sredstava uključiv i ona prodavana za zlato, za održavanje žive vojne sile (ljudstvo, stoka), za izdržavanje crnogorske vojske, za zbrinjavanje mase ratnih zarobljenika, za važne nevojne nabavke (moderne lokomotive za uskotračnu železnicu) ili za velike javne radove (deonica pruge Zaječar-Knjaževac-Niš, kopča duge savezničke saobraćajnice Marsej-Solun-Skoplje-Niš na jugu i Zaječar-Prahovo-rečni put Dunavom s priključcima na rumunsku i rusku železničku mrežu na severu). Isplate su vršene u novčanicama i bonovima garantovanim Antantinim kreditima.

8. POLITIKA PLAĆANJA. Ministar finansija Lazar Paću je video u osnovi dvostruku važnost kredita, naime „za potrebe vojne” i „za ostale neodoljive državne potrebe”, odnosno Srbiji su saveznički krediti služili u dve svrhe: da plaća ratne troškove pre svega vojne narudžbine i da obezbedi štampanje novčanica neophodnih za „unutrašnja plaćanja”. Politiku isplate je odredilo ministarstvo finansija, a ministar je dostavio vladi odredbe kojima se nalagalo: a/ da se nabavke na strani ne smeju ugovarati s plaćanjem u zvečećem zlatu nego samo posredstvom čekova, a u pojedinim slučajevima samo saglasno odgovarajućem propisu ministarstva; b/ da se plaćanje u zemlji ograničava jedino na upotrebu novčanica Narodne banke koje glase na srebro, dok se čekovima mogao platiti samo onaj deo u okviru određenih nabavki u zemlji koji se jedino mogao nabaviti u inostranstvu.¹³ Kratko, štićeni su zlatna rezerva i nepriko-snoveni primat domaće valute na domaćem tržištu, i jedno i drugo saglasno tadašnjem shvatanju suvereniteta, ali i uopšte shvatanju dužnosti prema dobrobiti zemlje.

9. DEVIZNA PODLOGA. Politiku kreditiranja je vlada Srbije zasnivala na iskustvu učešća u balkanskim ratovima i uzimanjem u obzir dva kredita, s kraja leta i u jesen 1914, francuskog i ruskog (britanskog). Osnovno u Paćuovom stanovištu bila je namera da se strani krediti delom upotrebe za očuvanje vrednosti dinara upravo zato jer se novim emisijama morala povećati novčana masa u opticaju zbog nužnih, velikih i skupih troškova u samoj zemlji, koji su se i stalno povećavali usled uslova koje je nametao svetski rat. Otuda da se moralo obezbediti plaćanje po formuli „ratnih banknota” (teorijski uzeto: u upotrebi tokom rata i sistematski povlačenim i zamenjivanim novim, mirnodopskim novčanicama posle rata). Međutim misao vodilja bi se mogla svesti na formulu „naša valuta, strana podloga” i zaduženja u inostranstvu su doista bila korišćena čak prvenstveno u ovu svrhu. Od prvog francuskog kredita od 90 miliona je odvojeno 40 miliona franaka, iz ruskog (britanskog) zajma od 20 miliona

¹³ Vid. prilog br. 5.

odvojeno je 10 miliona, iz prvog savezničkog zajedničkog zajma od 150 miliona 80 miliona i od aprilskog u 1915. godini od 200 miliona 30 miliona. Na ovaj način je za oko devet meseci stavljena kao rezerva na raspolganje Narodnoj banci suma deviza u obimu za ta vremena velikih 160 miliona. Bila su to sredstva koja su glasila na francuske franke pokrivenne zlatom i na kovano britansko zlato, omogućavala su pokrivena emitovanja novca i kupovine u svim sredstvima plaćanja, a stajala su bezbedno kod vodećih saveznica kreditora. Ovo su postala namenska sredstva i primenjeni postupak se ograničavao na to da je Narodna banka na osnovu u inostranstvu deponovanog novca puštala u opticaj za potrebe „unutrašnjeg plaćanja” strogo odgovarajuću količinu srpskih novčanica koje su glasile na srebro. Bili su to koraci stvaranja devizne osnove. Usmerilo se na stvaranje pokrića u devizama i iz izdvojenog dela kredita je nastala nova podloga vrednosti srpskog novca.

10. ČUVANJE ZLATNE REZERVE. Paču je opisao srž nove politike još 7/20. novembra 1914: „Poznato je /.../ da se naša država za vreme prošlih ratova snabdevala novcem za unutrašnja plaćanja na taj način što je prema statutima Narodne banke deponovala Narodnoj banci u zlatu, a Narodna banka je na to deponovano zlato izdala svoje novčanice koje glase na srebro. Tim istim načinom poslužila se naša država i to prilikom /sadašnjeg/ rata sa Austro-Ugarskom s tom samo razlikom što sada prema promenjenim prilikama pokriće nije deponovano u samu Narodnu banku nego je ono za račun Narodne banke deponovano prvo u Englesku banku u Londonu a drugo je dat avans srpskoj državi od strane Francuske vlade /.../, delimično prenesen kod Glavne državne blagajne Francuske na tekući račun naše Narodne banke, o čemu je Narodna banka urednim putem jedne i druge strane izveštena. Da bi/h/ mogao i dalje nastaviti snabdevati Glavne državne blagajne potrebnim novcem za unutrašnje plaćanje, morao bi/h/ se poslužiti istim načinom i u buduće /.../”¹⁴ Za razliku od godina balkanskih ratova, kada je deponovano kao rezerva zlato (domaće), u godinama svetskog rata su deponovane devize (pozajmljene, tj. tuđe). Moralo se steći, nabaviti devize pozajmljivanjem, da bi izdvajanje dela kredita poslužilo monetarnoj stabilnosti, dakle čuvanju u mogućoj meri pouzdanih finasija uprkos prenapregnutosti, time i nesigurnosti koje su nametali ratni naponi. Saglasno tome se već po pristizanju prvih kredita i stvaranje zalihe odmeravala potreba novih emisija, ali je jasno da se s tom merom nije ni žurilo niti se za njom rado posezalo. Smisao celog ovog postupka je ipak bio u tome da se zlato kao pokriće valute zameni devizama. U tome je svoju ulogu imao i onaj preostali, plaćanjima namenjen deo kredita, suštinski važan, jer su njime bile pokrivenne neophodne a skupe vojne nabavke. Zlato je bilo zaštićeno time što je zamenjeno u obe presudne funkcije, kao podloga i garant i kao sredstvo za najneophodnija i najskuplja plaćanja.

11. POLITIČKA UPOTREBA KREDITA. Kredit je imao i svoju politizovanu funkciju, u tom okviru bio i moguće sredstvo političkog pritiska. Ova njegova svojstva

¹⁴ B. Radovanović, n.d., faksimil 37, 35-36.

su veoma pogodovala kreditoru, a skoro nikako kreditiranom. Mogućnost država kreditora da se kreditom posluže u političke svrhe pojavili su se u nekoliko mahova i u odnosu sila Antante prema Srbiji. Povodi su bili različiti, svrhe ne uvek iste, način postupanja u varijantama poseban, intenzitet saglasan ratnom trenutku. Tri sile su se držale solidarno naspram Srbije, mada su njihovi nastupi bili i pojedinačni i kolektivni.

a/ Najava konfrontacije. Poslanik Srbije u Petrogradu je 30. jula 1914. svojoj vladi tri puta telegrafisao, naime u 12,08, u 15,40 i u 20,10 časova.¹⁵ Tek je u trećem, večernjem telegramu izvestio da je ruska vlada Srbiji odobrila kredit od 20 miliona.¹⁶ Tog poslepodneva se kod cara Nikole II većalo dugo i mučno, kriza između velikih sila zbog austrougarske objave rata Srbiji je postajala sve zaoštrenija, konačno je odlučeno da Rusija sprovede opštu mobilizaciju, što se, međutim, zbog potrebnih priprema moglo objaviti tek sledećeg dana, 31.jula. Po svemu, poslanik je tek nakon dalekosežne ruske odluke obavešten o kreditu i, na izgled samo finansijski, sadržaj njegovog telegrama razumljiv je kao krajnje delikatna politička poruka. Francuska se tih dana veoma čuvala da se oglasi povodom i njoj podnete srpske molbe za kreditom, Rusi su se obaveštavanjem srpske vlade o dodeli kredita solidarisali sa napadnutim, demonstrirali naspram napadaču... Ima mesta podozrivost: nije li u pitanju najava poslednje opomene riskantnog koraka koji sledi? Tim pre jer se poslanik nije potrudio da u datom trenutku osetjivu vest zaštiti oznakom i šifrom strogo poverljivog.

b/ Napomena o solidarnosti. Srpski zahtev za zajmom je francuskoj vladi bio predat najkasnije 27.jula 1914, ali je u Parizu u zaoštrenim međunarodnim prilikama oko Srbije očigledno oklevano sa povoljnim odgovorom i tražen je izlaz u nalaženju privatnog poverioca¹⁷, ali su s nemačkom objavom rata ubrzo, već 7.avgusta, promenili držanje i poslanik je, očevidno žureći, već 8. avgusta usmeno obavestio srpskog ministra finansija (zbog odsustva predsednika vlade) o dodeli kredita¹⁸, a sutradan, 9. avgusta je i predao notu sa odgovarajućim obaveštenjem. Ova nota je sadržala još i napomenu da je „Francuska u vremenu kada su joj neophodni svi njeni resursi, srećna da ipak može doprineti naporima koje Srbija ulaže radi održavanja svoje nezavisnosti”. Ljubazni ton je bio prikladan da se na učtiv, dakle i pažljiv način upozori da pozajmicom Francuska čini žrtvu (lišava se dela njoj neophodnih sredstava). Ovo nije značilo drugo do stavljanje na znanje da mala Kraljevina ima obavezu da se u ratu bori dok se bori i Republika.¹⁹

c/ Nada u ustupanje teritorija. Britanski poslanik u Nišu je 11.septembra preneo da Velika Britanija na traženje Rusije prihvata da srpskoj vladi na raspolaganje stavi 800

¹⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, urednik Radovan Samardžić, VII-2, (priredili Vladimir Dedijer i Života Anić), Beograd 1980, 735,742.

¹⁶ Isto, 754.

¹⁷ AEF, B 31 296, dopis srpskog poslanstva u Parizu, čini se kopija; dopis ministra trgovine i industrije ministru finansija od 27.jula 1914

¹⁸ AMAE, P 1320, poslanik iz Niša ministru spoljnih poslova u Parizu 8.avgusta 1914.

¹⁹ AS, MID, PO, XX/182; kopija: ABdF, Corespondences, Serbie I, Avance de 90 million du Gouvernement Serbe.

hiljada funti sterlinga (10 miliona franaka) i uz to dodao kako „britanska vlada misli, u zamenu za tu uslugu koja omogućava vođenje rata, da Srbija treba da vodi računa o savetima za kompenzaciju za Bugarsku onda kada Srbija bude dobila velike teritorijalne kompenzacije na drugoj strani”. Na insistiranje srpske vlade da se razjasni da li je ovakva poruka uslov dobijanje novca, britanski poslanik je preneo objašnjenje svoje vlade da nije reč o uslovu nego o nadi da će koncesija biti data posle rata i pošto sama Srbija stekne nove teritorije²⁰

d/ Uslovljavanje isplate kredita. Vodeće savezničke prestonice su još od prvih dana rata procenjivale potrebnim ili da imaju Bugarsku na svojoj strani ili bar da ona bude neutralna, uporedo su smatrali da se to može postići ustupanjem delova Makedonije pod srpskom vlašću (Srbiji je stavljen u izgled značajan deo srpskih odnosno jugoslovenskih pokrajina u Austro-Ugarskoj). Rusiji je, kao slovenskoj, pravoslavnoj i za Balkan posebno zainteresovanoj sili, poveravano ostvarenje željenog cilja. Pošto je Srbija uporno odbijala ovakvu teritorijanu transakciju (daje ono što ima za obećanje da će dobiti ono što drži jedna neprijateljska velika sila), 3. avgusta 1915, na dan uoči predaje odgovarajućih nota srpskoj i bugarskoj vladi, stigao je iz Petrograda u Pariz telegram da ruska vlada „smatra poželjnim zadržati isplatu avansa od 150 miliona franaka vladi Srbije, sve dok se od nje ne dobije odgovor /povoljan/ na kolektivnu deklaraciju sila /Antante/ predatu /vladi/ u Nišu”.²¹ Usledila je 15. septembra još odlučnija poruka Rusije, da ona ceni „da je od najveće važnosti za okončanje pregovora započetih u Sofiji i Nišu primeniti neizbežno na srpsku vladu sva sredstva finansijskog pritiska kojima raspolažu Saveznici”²² /isto/. Vlade Francuske i Velike Britanije su u potpunosti sledile ove predloge vlade Rusije. I Srbiji je bilo usporeno pritanje tranši tekućeg petomesečnog kredita. Međutim, Bugarska je ušla u ratni savez sa Nemačkom i Austro-Ugarskom potpisavši tajni Sofijski ugovor još 6. septembra 1915, kada je pokušala da svoje ratne pripreme skrije formulom „oružane neutralnosti”²³. U Petrogradu je konačno postalo jasno kuda stvari idu i Parizu i Londonu je upućena nova poruka 25. septembra: „Suočenost sa bugarskom mobilizacijom čini da Carska Vlada ne smatra više mogućim vršiti finansijski pritisak na Srbiju i ona sada smatra poželjnim što pre staviti srpskoj vladi na raspolaganje pominjani avans od 150 miliona franaka.”²⁴ Bila je to taktika ucene kojom se htelo finansijski izolovati, time i u teške uslove staviti, neposlušni (mali) saveznik. Međutim, samo desetak dana kasnije je počela snažna nemačko-austrobugarska ofanziva na Srbiju, bugarske armije su se priključile nakon sedam dana.

Sve navedno je pokazivalo da je mali saveznik u obzir uziman jedino u okvirima procena ili dogovora velikih saveznika o tome šta je dobro raditi. Oni su odlučivali šta je

²⁰ AS, MID, PO, XX/539, službene zabeleške od 29. avgusta/11. septembra 1914 i od 4/17. septembra.

²¹ AMAE, microfilm. P. 1320.

²² Isto.

²³ Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981, 256-300; opšti okvir: isti, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984.

²⁴ AMAE, microfilm P. 1320.

zajednički interes, uzeli pravo da najave, napomenu, izraze nadu i, konačno, zahtevaju.

12. NASLEĐENA OSNOVA. Svoj značaj je imalo predratno političko i finansijsko nasleđe Srbije. Sredinom prve decenije veka ona je postala bliska Antanti, u čemu su, uz primarno političke veze s Rusijom, stalno veću ulogu imala poveznica sa francuskim finansijskim kapitalom, glas solventnog korisnika zajmova, zemlje sređenih finansija i sve više s mestom u sistemu međunarodnih finansija. U ratu se sve ovo pokazalo korisno, ne samo zato što su ljudi srpskih finansija dobro poznavali evropske finansije a evropskim finansijerima Srbija bila poznata, nego i zato što su realizaciju finansijskih transakcija preuzele prvorazredne bankarske ustanove, one koje su bile i odlučujuće važne za predratnu Srbijinu integraciju u međunarodno novčano tržište. Naime, kredite su servisirale Carska otomanska banka, Društvo za finansiranje Orijenta i Francusko srpska banka, a vodeće svetske centralne emisione ustanove Francuska banka i Engleska banka činile su istinske uporišne tačke. U samoj Srbiji se uzdalo u svoju ključnu instituciju predratnog rasta. Nezavisna uprava državnih monopola, stvorena na osnovu ugovora od 20.juna u Karlovinm Varima 1895, koja je gazdovala potpuno autonomo od srpske vlade ali pod kontrolom međunarodnog finansijskog kapitala (Otomanska banka, sa francusko-engleskim kapitalom, Berlinsko trgovačko društvo, jedna od najuglednijih nemačkih banaka, najzad Austrijska zemaljska banka), u uslovima ratne privrede je bila jedina doista uspešna, mada su Narodna banka i Ministarstvo finansija umešno pribavljali i uzorno gazdovali stranim sredstvima. Uprkos svoj nestašici i haosu preteških prilika, srpska vlada nije kršila Karlsbadski ugovor i nije posegla za novcem koji njoj nije pripadao. Karl Dirnberger, trideset godina dugo u Srbiji predstavnik stranog kapitala, koji je proveo u Nišu mesec ratovanja, po slomu srpske odbrane u jesen 1915. izvestio je Berlinsko trgovačko društvo da je Samostalna uprava monopola s dobitkom poslovala uprkos smanjenim prihodima.²⁵ U proleće 1915. nadležnima u Parizu stigao je izveštaj od francuskog predstavnika da je Samostalna uprava monopola obezbedila isplatu pristiglih anuiteta i uz to ima dobitak od 1,277.191 franaka. Paču je obavestio savezničke velike sile: „Anuitet po državnim zajmovima isplaćuje Samostalna monopolska uprava i to bez pomoći državne. /...Uprava je/ ne samo /sama/ potpuno osigurala plaćanje kupona i amortizaciju državnih dugova, nego je preko toga postigla još i jedan suficit /.../.”²⁶

POLITIKA OLAKŠAVANJA KREDITORU

Traganje za strukturom čini uvek bogatu istorijsku stvarnost pojednostavljenom²⁷, ali omogućava uočavanje osnova vođene politike i njenog učinka. Finansira-

²⁵ Bundesarchiv-Aussenstelle Coswig, Berliner Handels Gesellschaft, Nr. 14.179, Nisch, den 4/17.November 1915.

²⁶ AS, MID, PO, 1915, f. XXIV/ 500. AS, MID, PO, 1915, f. XXIV/ 500.

nje rata u toku nešto više od četrnaest meseci borbi na srpskom tlu, kratkom ali posebnom istorijskom vremenu, potpuno je u svojim rukama držalo Ministarstvo finansija, odnosno njegov prvi čovek ministar Lazar Paču. Predsednik vlade je u januaru 1915. ovako službeno opisao položaj ministra finansija poslaniku u Parizu: „... da se pitanjem zajma bavi isključivo ministar finansija, a ja se ne mešam niti tražim da kome saopštava kad ni sam to ne čini”.²⁸ Po rečima samog Pačua, on je „izabrao” način s podelom kredita na deo koji se stavlja na raspolaganje za troškove i na deo koji se uplaćuje na račun Narodne banke, da bi „olakšao francuskoj vladi da bi mogla tražiti pokriće kredita i odobriti /ga/, jer se i sama /.. ./ nalazi u teškom položaju zbog rata, tako da bi joj svakojako bilo teže pokriti oba kredita gotovim novcem”²⁹ Srž politike je svodljiv na pouku: pomozite kreditoru da bi dobio šta ti treba. Nikako nije bio jednostavan smisao Pačuove napomene bez obzira na kontekst u kome je upotrebljena: „Zarad toga što nas finansiraju savezne države...”³⁰

Već početkom rata je procenjeno (i toliko je traženo od saveznika) da za svaki ratni mesec treba obezbediti 30 miliona franaka. Prvi stvarno korišćen kredit, dobijen od Francuske u prvoj polovini avgusta 1914, bio je već u srpskoj molbi predviđen i podeljen u tri podjednake mesečne rate.³¹ Ova procena o neophodnosti 30 miliona se održala u praksi tokom celog rata (odnosno do septembra 1919, kada je kreditiranje prestalo).³² Ukažimo na kontekst samo na dva načina. Jedan, tada je dinar u zlatu bio jednak franku (tek po odlasku u emigraciju odnos je, početkom 1916, bio zvanično utvrđen na 1 dinar za 0,88 franaka); Srbijin budžet je iznosio 214 miliona; najuspešnija privredna grana, spoljna trgovina, bila je tokom prvih meseci rata uništena, a uopšte u svojoj najuspešnijoj godini ostvarila je najveći obim od 100 miliona; Nezavisna uprava državnih monopola je, videli smo, u prvoj ratnoj godini ostvarila 1,277 hiljada. Drugo, Bugarska je od Nemačke, koja je plaćala uz svoju još i celu austrougarsku polovinu, dobijala mesečno ukupno 50 miliona, Italija od Velike Britanije 140 miliona (prosek od nejednakih mesečnih rata).

Zajmovi su traženi (i dobijani) u svrhe potrebe rata, razlog za njih je bio nedvosmisleno politički interes, ali je Srbijina finansijska politika sledila složenije ciljeve stabilnosti. Spretno je bilo iskorišćeno za dalekosežno saniranje to da je u ratnim vremenima polazište bilo određeno potrebama za uvećanom masom novca zbog plaćanja visokih cena vrstom, količinom i praktičnom upotrebljivošću nužnih i izuzetno velikih nabavki. U roku od oko sedam prvih meseci rata, od ukupno dobijene sume od 550

²⁷ Autora i ta celina zanima i namerava o njoj objaviti širi rad.

²⁸ AS, MID, PO, 1915, f.XXIV/ 500.

²⁹ Vid. prilog br.2; na raspolaganju, koliko se zasad zna, stoji veoma malo građe, i njegov prvi čovek ministar Lazar Paču (čiju biografiju treba tek istražiti i napisati).

³⁰ Vid. prilog br. 5.

³¹ AEF, B 31.269, dopis srpskog poslanstva u Parizu ministarstvu spoljnih poslova Francuske, kopija bez datuma (najkasnije 27.jula 1914) u francuskom ministarstvu industrije i trgovine.

³² Bila je ista i kad su u godinama borbe iz emigracije dobijeni, od 1917, krediti od SAD, koji su mogli biti utrošeni samo u humane i socijalne svrhe (Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914-1918*, Beograd 1994, 79-113).

miliona (uračunavši i petomesečni „avans”), izdvojeno je zbog pokrića izdavanja novog novca, dakle radi učvršćivanja dinara, 160 miliona, čak značajno više od trećine. Od toga je iz prvog kredita izdvojenih 40 miliona bilo ubrzo upotrebljeno za emisiju 40 miliona banknota koje su glasile na srebro. Inače je pozajmljeno bilo čak trojako upotrebljeno kao garancija: za jednu hitnu emisiju, za moguće buduće emisije novca i za postojeću količinu novca (uključiv i u rezervi zadržano iz ranijih emisija i puštano povremeno u opticaj, takođe u novčanicama koje su glasile na srebro).³³ Izuzetak je činilo početkom 1915. iskovanih od srebra uzetog iz trezora i u martu puštenih u upotrebu 30 miliona dinara sitnog metalnog novca³⁴.

Zamašni deo svega pozajmljenog čuvan je u stranim, tj. centralnim savezničkim ustanovama i po nalogu srpske vlade upućenim monetarnim vlastima Francuske i Velike Britanije poveravan na izvršenje Otomanskoj banci (na zahtev srpske vlade više centrali u Parizu, nego uporednoj centrali u Londonu, iz koje je po nalogu čak slan novac u Pariz), Društvu za finansiranje Orijenta i Francusko-srpskoj banci. Ovo je bilo pogodno i zato što se izbegavalo transportovanje, a i postupak u celini je bio pojednostavljeniji pri korišćenju. Veća suma, ona od 370 miliona, služila je za krupne isplate, delom za pokrivanje redovnih troškova vlade i njenih ustanova. Iz izdvojenih sredstava je kod kreditora stajalo 120 miliona. Važnije je od drugog, čini se, to što su sredstva bila na samom tržištu na kome se Srbija u velikoj meri snabdevala modernim ratnim materijalom, te su isplate i isporuke bile brze, a i smanjivana je neizvesnost oko sredstava plaćanja kojima je doista raspolagao naručilac. Tako je kreditoru na koristi dužnika pružana pogodnost da u njegovoj zemlji nije krnjena raspoloživa novčana masa a u rukama mu je i dalje bio ne mali deo već poverenog zajma. Ipak, suština je bila u tome da je taj deo kredita postao ujedno kreditoru bar u nekoj meri garancija za uloženo, kreditiranom ušteđevina, dakle i pokazatelj njegove ozbiljnosti poslovanja, izvesna preporuka da mu se može i dalje poveravati.

Ključni za garancije bili su finansijski džinovi sa već tradicioalnom reputacijom poverilaca najvećeg ugleda, Francuska banka i Engleska banka, dve centralne emisione ustanove vodećih svetskih bankarskih sila. Njihovim računima je tekla najveći količina novca za srpske svrhe, kao i neko vreme i kod glavne francuske državne blagajne. Tamošnji računi Narodne banke su bili, rečeno slobodnije, neka vrsta trezora: čuvani su francuski franci sa zlatnom podlogom i britansko kovano zlato na osnovu koga se plaćalo naročitim bonovima ili čekovima. Štedelo se od dugova, pritanje deviza je omogućavalo plaćanja na strani, za plaćanja u zemlji je ostajala i bila dovoljna postojeća količina dinara. S posebno izdvojenim novcem ostavljenim kod kreditora Narodna banka je mogla slobodno raspolagati tek nakon šest meseci po okončanju rata, praktično po završetku mirovne konferencije. Vrlo je pogodno bilo i to što je pozajmljeno čuvano u zemljama koje su bile i poverioci novca i glavni prodavci ratnih sredstava i opreme. Tako su rezerve stvorene od dugova uporedo postale i podloga

³³ Narodna banka 1884-1934, Beograd 1909, 94.

³⁴ Ibid.

dinaru, i osnova moguće emisije, i pokazatelj solventnosti i osamostaljeni garant plaćanja. Pozajmljenim sredstvima u opticaju i onima u ulozi podloge štićen je i dinar koji je bio u dnevnoj upotrebi, ali su one suštinski činile da hartije od vrednosti i plemeniti metali u srpskom trezoru ostanu zaštićeni od praktične upotrebe.

Srbija je borbom da se privredno/finansijski održi prešla dosta jednostavno, sledeći logiku zahteva nametanih prilikama, na novu podlogu svojih finansija. Spontano je veliki pustošeći rat nametnuo uopšte svetskim finansijama pojednostavljivanja i nametnuo ona sredsva plaćanja koja su bila finansijski solidna, opšte priznata i lako upotrebljiva: novac država najrazvijenijih novčanih poslova, najpre francuski franak i funta sterlinga, ubrzo i dolar. Za one koji su bili na strani Antante, imati u dovoljnoj količini tih moneta ili hartije koje na njih glase, značilo je imati sredstva za ratovanje. Srpska finansijska politika ih je obezbedila srazmerno učestalim pozajmicama (neredovnim i redovnim kreditima) i uspešnim poslovanjem sa njima, najpre tako što ih je podelila na kupovna sredstva koja je namenski koristila i na garantnu podlogu, ostvarenje složenog cilja: finansijsko obezbeđenje učešća u ratu, smanjenu potrebu za novim emisijama dinara, pripremljenu podlogu ukoliko emisija bude potrebna, očuvanu u mogućoj meri vrednost monete i neokrnjenost dobara u trezoru. Učinak je bio upravo u stvaranju dovoljne devizne rezerve koja je učinila prirodan prelaz na deviznu podlogu. Time je došlo do situacije koja je objašnjiva u paradoksu razdvajanja nerazdvojivog: pokazao se nepotreban zlatni standard monete, a zlato je ostalo najdragoceniji deo rezerve.

Uprkos snažnom porastu od oko 50 miliona i mase dinarskih novčanica u opticaju godine 1918, poslednjeg dana te godine je prema 340, 569.310 vrednosti novčanica postojala podloga od ukupno 297,293.917 dinara, što je predstavljalo pokrivenost od izuzetnih 87,29 procenta.³⁵ Ostale su neokrnjene hartije čuvane u trezoru Narodne banke u vrednosti 813 miliona. Zlato kojim se raspolagalo imalo je vrednost od 57 miliona u decembru 1914, prilikom evakuacije u Francusku u decembru 1915. godine 60 miliona, prilikom povratka 63 miliona.³⁶

O PRILOGU:

Priloženi manji izbor iz dopisa ministra finansija dr Lazara Pačua, upućenih predsedniku vlade i ujedno ministru spoljnih poslova Nikoli Pašiću, predstavljaju istrgnut ali karakterističan deo iz službene građe Kraljevine Srbnije koja kazuje o privrednim prilikama i posebno o ratnoj finansijskoj politici. Svrha, time prirodno ni sadržaj, ovih dopisa nije bila ista, mada su svi posvećeni iscrpenosti Srbije u borbama u jesen 1914.

³⁵ *Narodna banka*, 94-95; B.Radovanović, n.d., 39-40.

³⁶ Veličina duga je, prema rezultatima V.St.Konstantinovića, n.d, 496-497 i D. Gnjatović, n.d., 116-117, posle rata, saglasno tadašnjem odnosu prema negdašnjoj vrednosti valuta, bila procenjena prema Francuskoj 1,024.812.476 franaka (sa amortizacijom do zaključno 1966. godine), prema Engleskoj 3,105.848 funti sterlinga (1988), kao, dugovi iz 1917. i 1918, prema SAD 62,850.000 dolara (1987).

i proceni da se bez stranih (savezničkih) pozajmica ne može dalje voditi rat. Brojevi 1, 2 i 4 sadrže konkretan prikaz stanja privrede i govore o sumi i vrsti, tj. modelu kredita koji je potreban. Broj 3 skoro istom vrstom sadržaja kao u pomenuta tri priloga donosi argumentaciju za srpskog poslanika u Parizu, koga je Dejvid Lojd Džordž, član Ratnog kabineta britanske vlade i tada ministar za ratna snabdevanja, zamolio za obrazloženje najnovijeg srpskog traženja novca. Broj 3 je nastao zbog potreba parlamentarnog života. Broj 6 je osobit utoliko što je vrsta globalnog viđenja koje uključuje i duže vremensko razdoblje, čime je i vrsta ekspertize o opterećenju uopšte vojnog budžeta za zemlju i u mirnodopskom vremenskom odseku dugom oko deceniju i po.

Prilog br. 1

XX/541 8/21-I

Ministarstvo finansija
Državno glavno računovodstvo
19. IX 1914
Pov. D. R. Br. 6063
U Beogradu

Gospodine Predsedniče¹

Iz pov. D.R.Br. 6062 izvolićete se uveriti kako stoji sa sumama koje su nam obećale staviti na raspoloženje Francuska Vlada i Ruska Vlada preko Engleske Vlade. Na ime tih suma primljeno je do sada 4 milijona dinara. Da nam se i sve te sume stave u celini na raspoloženje jedva da bi se mogli podmiriti svi troškovi za rat i druge preke i državne potrebe koje imaju pasti na teret toga kredita i to do kraja tekućeg meseca. Nešto od učinjenih izdataka konačno je izdano a nešto je angažovano za porudžbine koje tek imaju da se izvrše. Kako vojene porudžbine i trebovanje novca često biva na veoma velike sume od jedan put i kako je zakonom o vanrednim kreditima prenesena i isplata plata iz redovnog vojenog budžeta na vanredne kredite, bilo bi nemogućno podmirivanje i redovne vojene izdatke državne, ako se ne bi načinio zajam.

Svi državni prihodi prestali su teći: niti se u starim granicama može naplatiti porez niti se naplaćuje kakva bila carina, jer uvoza nema; niti se monopolski prihodi naplaćuju u znatnijim iznosima, jer su i magazini monopolski i fabrike duvana oštećeni; niti teku trošarinski prihodi onoliko, koliko je to slučaj u mirno vreme, a ponajmanje još ima prihoda od sudskih i monopolskih taksa pošto sudovi ne rade tako, da je pritanje novca u Glavnu Državnu Blagajnu svedeno samo na monopolske prihode, koji na prvome mestu služe kao podloga za isplatu državnih anujiteta. Usled takoga stanja Glavne Državne Blagajne potrebno je pristupiti svima vanrednim merama za pokriće ratnih rashoda a delimice redovnih rashoda. To bi se jedva dalo izvesti i to bi bio najnesavršeniji način pa ma koji se izabrao za pokriće državnih rashoda i s toga je neodložno potrebno odmah se obavestiti kod Država Trojnog Sporazuma, da li su voljne staviti nam na raspoloženje još do kraja ove godine najmanje, Sto i dvadeset milijona franaka za pokriće ratnih troškova s tim, da se po svršenom ratu ta suma vrati iz zajma koji bi se onda učinio na podlozi monopolskih prihoda, ovako isto kao što je i Francuska Vlada ugovorila, da joj se avansiranih 90 milijona vrate posle rata iz zaključenog zajma. Tek pošto bi smo se uverili, da nam je nemogućno

¹ Arhiv Srbije (AS), MID, PO 1915, f XX. Dopis ministra finansija Lazara Pačua predsedniku Vlade i ministru inostranih dela Nikoli Pašiću.

ovakav avans dobiti imalo bi se izići pred skupštinu sa predlozima o pokriću rashoda, koji će predložiti prema prirodi ratnih troškova biti veoma teretni i čak je pod pitanjem, da li će te terete naša Privreda u stanju u kome se nalazi moći podneti.

Ja Vas molim, da i ovom prilikom primite, Gospodine Predsedniče, Uverenje o mome dubokom poštovanju

Ministar Finansija

L. Paču, s.r.

Prilog br. 2

Ministarstvo Finansija
Glavno Državno Računovodstvo
DRBr 1096
9n Januara 1915. god
Niš

XXIV/270 8/21-I

Gospodine Predsedniče,²

Ja sam u svoje vreme kao što Vam je poznato, Gospodine Ministre, učinio korak preko gospodina poslanika francuskog kod francuske Vlade i molio sam, da nam francuska Vlada pokrije i drugi ratni kredit, koji je odobrila Narodna Skupština od 110.000.000 frs. Ja sam u vezi onoga načina kako je Francuska Vlada pokrila prvi kredit od 90.000.000 frs. (50.000.000 u gotovom novcu a 40.000.000 otvorenog Kredita na svojoj glavnoj blagajni) molio, da se i Kredit od 110.000.000 frs. pokrije na sličan način, t.j. da se Srpskoj Državi stavi na raspoloženje u gotovu novcu 30.000.000 frs. i da se Narodnoj Banci otvori nov kredit kod Glavne Blagajne Francuske 80.000.000 frs. Taj kombinovani način kredita izabrao sam s toga, da bih olakšao Francuskoj Vladi, da bi mogla traženo pokriće kredita i odobriti, jer se i sama Francuska Vlada nalazi u teškom položaju zbog rata tako, da bi joj svakojako bilo teže pokriti oba kredita gotovim novcem nego na način kako je predložen.

Ja sam nekoliko puta u Ministarskim sednicama napominjao, da je već i drugi kredit od 110.000.000 skoro iscrpljen sa svim tako, da Državna Blagajna nije više u mogućnosti odgovarati koje bilo zahtevima za ratne potrebe. Sem toga potreba je, da se što pre da potrebno pokriće Narodnoj Banci za sve avanse koje je učinila Državnoj blagajnici bez pokrića. Ako se to ne bi odmah učinilo, došao bi u opasnost Kredit Narodne Banke i prema tome cela naša novčana cirkulacija. Po sebi se razume, da više nisam u položaju tražiti od Narodne Banke i dalje davanje novca pre no što bi ona za taj

² Arhiv Srbije (AS), MID, PO 1915, f XXIV. Lazar Paču predsedniku Vlade Nikoli Pašiću. Na dokumentu su dopisane Pašićeve instrukcije poslaniku Milenku Vesniću, Miroslavu Spaljankoviću (Petrograd), i Mateji Boškoviću (London).

posao dobila urednu podlogu za puštanje novčanica. Iz svega toga jasno je, da smo u ovom trenutku sva naša novčana sredstva potpuno iscrpeli.

Iz razloga i pobuda napred imenovanih, ja Vas molim Gospodine Predsedniče, da odmah učinite korak kod Francuske Vlade da nas izvesti je li voljna Srbiji pokriti ovaj traženi kredit t.j. i kredit od 110.000.000 frs.

Ako Francuska Vlada iz kojih bilo razloga ne bi bila voljna to učiniti potrebno je, da nas odmah o tome izvesti kako bi smo mogli pokriće toga kredita tražiti kod Savezničkih Država.

Ujedno čast mi je zamoliti Vas, da prema mome referatu u Ministarskoj Sednici od pre nekoliko dana izvolite se obratiti vladama Savezničkih Država, da nam za dalje vođenje rata otvore nov kredit računajući od 1. Januara 1915. god. po našem kalendaru i to u iznosu od 150.000.000 frs. t.j. najmanje 30.000.000 frs. mesečno i to u gotovom novcu, pošto nam neće biti moguće i dalje služiti se emisijom novčanica kod Narodne Banke, a da se ne pokoleba vrednost novčanica. Bez toga kredita Srbija apsolutno ne raspolaze sredstvima da bi mogla nastaviti rat.

Budžet Srbije zbog rata poremećen je sa svim pošto je rat obustavio svaku trgovinu, svaki izvoz i svaku državnu privredu, tako da su redovni budžetski prihodi potpuno usahnuli i ne mogu podmiriti i najnužnije potrebe državne a kamo li da se može pomisliti da se može nešto odvojiti i za rat.

Zbog nesrazmerno velikog broja mobilisanih ljudi i stoke može se reći, da je skoro sa svim stalo i svaka privatna privreda tako, da je toj privredi jedva moguće priteći u pomoć onim krajevima koji je rat opustošio. Pored svega toga, saobraćaj pošto se rat vodi na staroj teritoriji Srbije, poremećen je u tolikoj meri, da je Srbija prinuđena nabavljati iz inostranstva i ono za hranu ljudi i stoke čega u zemlji ima ali do čega zbog teškog i poremećenog saobraćaja ne može da dođe.

Srbija ne samo da ima da izdržava svoju vojsku i podmiruje njene potrebe nego ima da izdržava i svu crnogorsku vojsku, a pored toga pada na njen teret i izdržavanje zarobljenika austrijskih čiji je broj znatno premašio celokupnu Crnogorsku vojsku.

Ja Vas, dakle, molim, Gospodine Predsedniče, da se odmah učini korak za finansijsku pomoć kod saveznih država odnosno kod Engleske, Francuske i Ruske. Ako one ne bi ukazale Srbiji potrebnu finansijsku pomoć za vođenje rata, Srbija svojim sredstvima (u najboljim godinama njen celokupni izvoz iznosi svega oko 100.000.000 din. godišnje), neće apsolutno moći izdržati i dalje vojsku, prema tome neće biti u stanju i dalje nastaviti rat.

Molim Vas, Gospodine Predsedniče, da izvolite i ovom prilikom primiti uverenje mog najdubljeg poštovanja.

Ministar finansija,

L. Paču, s.r.

Vesniću u Parizu,

Dobio sam sledeći akt od Ministra Finansija u kome je izloženo preteško finansijsko stanje u kome se Srbija nahodi. Molim učinite odmah korak kod Fran. Vlade da nam izade na susret, kao što je i dosada činila – i o rezultatu vašeg koraka odmah me izvestite.

Našem Poslaniku u Petrogradu

Našem poslaniku u Londonu saopštiti ceo akt radi znanja, i ako Francuska Vlada ne bi mogla učiniti pozajmicu – da u smislu akta zamole dotične vlade da nam pomognu jer nam nije moguće dalje rat voditi. O rezultatu u Parizu izvestiću odmah.

9/I 1915.

Pašić

Prilog br. 3

Ministarstvo finansija
Državno glavno računovodstvo Nich,
Ministere des Finances
du Royaume de Serbie
Direction Generale de la Comptabilite Publique
D.R.Br.
D.R.No 3206

24/I/7
Niš, 25. januara 1915

Odgovor na depešu poslanika G. Vesniću na pov. br. 80 i 99

G o s p o d i n e m i n i s t r e,³

Molim, da izvolite dostaviti ovaj odgovor našem poslaniku u Parizu:

Molim, da izvestite Gospodina Lojd Đorđa, da nam je potrebno 30/miliona mesečno, što će plaćanja biti mešovita i na strani i u unutrašnjosti. U unutrašnjosti pored zaostatka još nepovučenih novčanica iz ranijih ratova a izdatih na podlozi zlata

³ Arhiv Jugoslavije (AJ), Ostavština Jovana M. Jovanovića, fond 80-4-254-255. Ministar finansija L. Paču predsedniku Vlade N. Pašiću.

Narodna Banka od početka ovog rata do sada izdala je preko 100/miliona novčanica na podlozi kredita koji je otvorila Glavna Francuska Blagajnica. Sve te izdate banknote služile su za unutrašnja plaćanja. Za spoljašnja ne mogu apsolutno služiti zbog toga što glase na srebro. Zakon o Narodnoj Banci postao je u toku vremena skroz nesavremen i ovoga leta imao je biti izmenjen ali je tu izmenu sprečio rat. Ona izdaje od dve vrste novčanice koje glase na zlato i koje glase na srebro. Kao što obično biva u takvim slučajevima glavna novčanica Narodne Banke ona je koja je lošija t.j. srebrna. Zlatna novčanica u redovno vreme kad ne postoji ažija može i da se drži u saobraćaju no čim se ažija pojavi, prezentira se Narodnoj Banci na isplatu. Zbog toga što je za vreme ovoga rata srpski izvoz apsolutno prestao nešto zbog zabrane a nešto zbog nemogućnosti izvoza u opšte radi hrdavih komunikacija i nezgodnih veza – svega jedna pruga za Solun koja, ima ne samo da sprovodi za Srbiju što je sa strane potrebno nabavljati nego je ona jedina veza u sadašnje vreme između Rusije, Rumunije i Zapada. Zbog svega toga nema uvoza zlata u zemaljsku novčanu cirkulaciju.

Kako je izvoz apsolutno stao nema ni skoje strane pritanja zlata u zemlju, međutim i privatnom saobraćaju neizostavno je potrebno zlato za međunarodnu trgovinu i to delom za kupovinu i snabdevanja unutrašnjih potreba kolonijalnom robom i za privatna plaćanja na strani u koliko se privatni interesuju za pojedine državne liferacije. Za vreme ranijih ratova ažija se popela najviše 5% dokle je za vreme ovoga rata ubrzo skočila na 25% i ima tendenciju da naglo skače sve jače. Prema tome neizostavno je potrebno da se privrednom saobraćaju dade mogućnost da dođe do najpotrebnije količine zlata za međunarodnu trgovinu, bez toga preti opasnost da će srebrna novčanica Narodne Banke sve više gubiti vrednost i najposle proizvesti pravi slom u narodnoj privredi. Pre poslednjeg rata s Turskom ažije nije bilo, posle Bukureškog mira ažija je ubrzo spala ispod 5% i pokazivala tendenciju da se izravna. Na dan objave rata od strane Austrije ažija je iznosila nula%. Za vreme I periode poslednji ratova Narodna Banka sem redovnog kontingenta novčanica (oko 70/ miliona godišnje) izdala je na metalnoj podlozi koju joj je država pozajmila oko 130/ miliona novčanica vanrednih i to sve kao što se napred vidi bez većeg kakvog poremećaja, i to prosto s toga što je za vreme ranijih ratova granica bila otvorena za izvoz većine izvoznih artikala tako da se tim putem privatni saobraćaj snabdevao zvečevićim zlatom. Sada ne samo da je svaki izvoz potpuno obustavljen nego je i veliki deo stare teritorije u kojoj je osnovna i glavna narodna privreda opustošen od neprijateljske invazije. Sada je na izdržavanju državnom znatno veći broj ljudi i stoke nego u ranijim ratovima. Broj Srpske vojske iznosi 522.000 na hrani. Od toga broja su borci 350.000. Pored toga dolazi na izdržavanje Srpske Države oko 40.000 Crnogorske vojske i oko 60.000 Austrijskih zarobljenika – vojnika. Osem toga nalazi se još pri vojsci na izdržavanju o državnom trošku oko 130.000 konja i volova.

Prema svemu izloženom, mi možemo održati zdravu cirkulaciju novca i aživu vrlo brzo suzbiti samo ako unutrašnjost snabdemo zlatom u tolikoj meri, koliko je unutrašnjem saobraćaju neophodno potrebno plaćati uvoz zlatom u međunarodnoj

trgovini. Srpska Država ne može se pomoći davanjem svoga žiroa na privatne trgovačke obaveze jer je njen državni kredit krvničkim napadom jedne velike sile sasvim uništen. Da li je to opravdano ili ne nije to ovde u pitanju. Srbija je neposredno pred ranije ratove vodila skoro 4 godine carinski rat sa Austro-Ugarskom pa je i tu izašla kao pobedilac Austro-Ugarske. Ako Srbija dobije krajem rata ono našta neosporno pravo ima sve troškove oko rata podneće ona sa najvećom lakoćom.

Molim Vas, Gospodine Ministre, da izvolite primiti uverenje o mome visokom poštovanju.

Ministar Finansija,
Paču

Prililog br. 4

Ministarstvo finansija
Državno glavno računovodstvo Nich,
Ministere des Finances
du Royaume de Serbie
Direction Generale de la Comptabilite Publique
D. R. Br.
D. R. No 4767

5/18
Niš, 5. februara 1915.

Gospodine predsedniče⁴

Ja sam ponova doveden u položaj da se Vama obratim s molbom da putem koji stoji Vama na raspoložanju podejstvujete kod Savezničkih Država u ratu protivu Germanske grupe da se pitanje o finansijskoj potpori Srbije za dalje vođenje rata konačno reši.

Ministarski Savet je za vreme moje bolesti doneo nekoliko hitnih odluka o što bržoj nabavci najpotrebnijeg materijala inžinjerskog, o nabavci konja za artiljeriju i o nabavci sanitetskog materijala kako u medikamentima tako i u materijalu za bolnice i za suzbijanje zaraznih bolesti.

Samo te nabavke iznose sumu preko 7,000.000.- franaka. Pored toga stoje nerešena zbog nemanja sredstava mnoga pitanja tako isto nabavka sa strane hitnog materijala potrebnog za izdržavanje vojske i stoke. U taj materijal između ostalog dođe brašno, mekinje i zob za stoku, seno i t.d. Takođe stoje nerešeni predlozi veoma hitni o

⁴ AJ, F 80-4-256-258. Ministar finansija L. Paču predsedniku Vlade N. Pašiću.

nabavci izvesnih potreba za artiljeriju, za municiju topovsku i praškova za eksplozive za bombe, i t.d. Potrebe u novcu za te nabavke nadmašuju nekoliko puta u sumi koja je gore navedena.

Vama je, Gospodine Predsedniče, vrlo dobro poznato iz mojih referata u Ministarskim Sednicama da nam je zbog napada jedne velike sile na Srbiju sa svim uništen državnim kredit tako da nigde u inostranstvu kod nijedne fabrike ne možemo učiniti nikakvu porudžbinu pre nego što iznos koštanja cele porudžbine ne položimo kod neke banke u zemlji gde je porudžbina učinjena, ili ne damo garanciju neke prvoklasne banke za plaćanje koja od svoje strane ne pristaje da daje garanciju dok mi ne položimo dotičnu sumu. Prema takvom stanju stvari nema apsolutno mogućnosti da učinimo kakvu bilo porudžbinu pre nego što raspoložemo sa potrebnom sumom radi pokrivanja te porudžbine.

Kod današnje ogromne pretrpanosti svih fabrika koje imaju da izrađuju materijal koje bilo vrste za potrebu rata mi jedva možemo doći na red zbog relativno malenih suma porudžbina prema porudžbinama Velikih Država i onda kada raspoložemo potrebnim novcem a ako potrebnim novcem ne raspoložemo nemože biti apsolutno reči o kakvoj porudžbini. Potrebno je imati na umu i to da zbog primitivnosti naše industrije i zbog ogromnog mobilisanog broja muškog stanovništva nemoguće sada za vreme rata kod nas na domu izraditi ni one potrebe za vojsku koje u mirno vreme domaća radinost može izraditi nego smo upućeni na nabavke iz inostranstva.

Ja sam Gospodine Predsedniče imao čast izjaviti Vam još u aktu od 9. januara ove godine kojim sam se obratio Vama da izvolite podejstvovati kod saveznik vlada da nam jednom već odobre pokriće kredita od 110,000.000.- dinara za vojne potreba i da nam za dalje izdržavanje vojske izvole odobriti počevši sa januarom mesecom po našem kalendaru za 1915. god. zajam od 150,000.000.- dinara. U tom dakle aktu ja sam imao čast učiniti izjavu da ako Srbija ne bude tu potporu dobila neće moći apsolutno izdržavati vojsku te prema tome neće biti u stanju nastaviti rat.

Ja sam dužan Gospodine Predsedniče skrenuti Vašu pažnju na ovaj veoma važan fakt: odluka o pokriću kredita, od 110,000.000.- dinara donesena je u Parizu po izveštaju našega poslanika tek 20. januara po našem datumu, znači donesena je onda kada je ceo kredit već bio utrošen. U buduće tako ne može ići, jer smo ranije porudžbine mogli pokriti bili gotovim novcem koji je bio angažovan od početka rata koje garantijama banaka, a sada tadašnje porudžbine pristizu i valja ih isplaćivati gotovim novcem, tako da više ništa ne ostaje za angažovanje, šta više nedostaje novca da se učinjene porudžbine izvrše, s toga što je od kredita od 110,000.000.- do sada izvršeno pokriće od 95,000.000.- prema depeši našega poslanika u Parizu od 25. januara ove godine po našem datumu a ostalo nam je da na ime toga kredita položi Engleska Vlada 15.000.000.- franaka na ime svoga učešća u gotovom novcu na svoj deo i za Rusku Vladu.

Da bi se u buduće mogle vojne potrebe koliko-toliko na vreme podmirivati a što je glavno da bi se mogle najpotrebnije i najhitnije i tako reći najneodoljivije odmah

poručivati, potrebno je iz razloga napred navedenoga da se ne samo već rešeno pokriće kredita od 110,000.000.- din, odmah izvrši, nego i da nam se odmah stavi na raspoloženje zajam od 150,000.0000.- din. o čijem nam odobrenju izvestilo naše poslanstvo u Parizu 25. januara ove godine po naš. datumu. A ako nije moguće odmah staviti na raspoloženje svih 150,000.000.- din. apsolutno je potrebno staviti na raspoloženje bar 60,000.000.- din. odmah.

Ja sam Gospodine Predsedniče imao čast na jedno pitanje našeg poslanika u Parizu upućeno 20. januara po traženju Engleskoga Ministra Finansija Lojda Đorđa dati našem poslaniku u Parizu obaveštenje za g. Đorđa o tome zašto nam, je ovoga puta potrebno celo pokriće svih 150,000.000.- din, u gotovom novcu ma da će se jedan deo toga novca trošiti u zemlji za vojne potrebe koje se u zemlji mogu podmiriti. Da ne bih sve to ponova izlagao ja Vam Gospodine Predsedniče prilažem uz ovaj akt kopiju moga odgovora. Ovde mogu dodati samo to, da bi u koliko bi to bilo moguće možda mogao jedan deo gotovoga novca ostati u inostranstvu kao podloga za izdavanje novčanice Narodne Banke, a o tome bi se mogla doneti odluka tek u toku vremena pred stvarnim potrebama.

Ma da je sve ovo Vama Gospodine Predsedniče što ću sada navesti sve dobro poznato ipak sam prinuđen radi Vašega traženja i argumenata koji bi ste imali navesti za opravdanje toga traženja izneti nekoliko fakata koji će pokazati od kuda to dolazi da nas ovaj rat tako teško pogađa.

Sadašnji rat vodi se od početka isključno na teritoriji predašnje Kraljevine u granicama kakve je Srbija imala pre Bukureškog mira. Na toj užoj teritoriji sadašnje Kraljevine skoncentrisan je ekonomni živog cele Kraljevine. Sadašnjim ratom ceo trgovinski i ekonomski život potpuno je presečen. Beograd sedište trgovine i kreditnih ustanova, stalnim bombardovanjem potpuno je eliminisan iz ekonomskog života, i trgovina i kredit apsolutno su prestali u celoj zemlji. Tome je razlog s jedne strane u invaziji cele teritorije s tuđinskom vojskom a s druge strane u tome što je ekonomni život zemlje potpuno podvezan našim zakonom o moratorijumu. Naš zakon o moratorijumu koji je izrađen u tradicijama još u prvom ratu sa Turskom potpuno čini nemogućnim kredit i trgovanje. On ne odgađa samo rokove dužnika u opšte nego sprečava svaku mogućnost kredita u opšte zabranjujući za vreme trajanja moratorijuma čak i prodaju nepokretnosti a ne samo prodaju što zabranjuje zabranjujući prenos tapije nego čini čak nemogućnim i kako bilo zaduženje nepokretnosti nedozvoljavajući stavljanja hipoteka. Tome je otežaju kredita i trgovine trebā apsolutnu nemogućnost izvoza jer je s jedne strane svaki izvoz zemaljskih proizvoda poljoprivrednih (Srbija drugo i ne izvozi) zabranjeno je u interesu izdržavanja naše vojske a s druge strane i materijalna nemogućnost za izvoz pošto bi za izvoz stajala na raspoloženju samo pruga železnička koja vodi za Solun i koja je preopterećena i uvozom iz Soluna. A baš kad ne bi bila opterećena sa uvozom ipak ne bi mogla poslužiti za izvoz s toga, što je jednoga koloseka i što zemlja ne raspolaže dovoljnim brojem vagona i lokomotiva. Svi vagoni neprestano su u kretanju prenoseći ranjenike ili bolesnike ili trupe ili noseći materijalne potrebe za

vojsku. Za vreme ovoga rata na našoj teritoriji kretalo se oko 400.000 mobilisane operativne vojske naše ne računajući tu mobilisane vojne obveznike u pozadini (preko 100.000). Kretalo se za tim dalje oko pola miliona neprijateljskih trupa sa komorom i stokom, te neprijateljske trupe potpuno su opustošile krajeve koje su bile zauzele, a to oko četvrtine stare teritorije; dalje se u zemlji kretalo sve izbeglo stanovništvo od neprijatelja zauzetih susednih krajeva koji su svi napustili svoju pribranu hranu i pali na teret za ishranu ostalog stanovništva u zemlji. Uza sve te nevolje imali smo prebeglica iz Bosne i Srema na dvesta hiljada ljudi sa stokom koji su izneli samo gole duše koje treba i to izdržavati. Na svu tu nevolju pridošlo je još oko 60.000 zarobljenih neprijatelja koje takođe valja izdržavati o narodnom trošku. Sve to silno kretanje po teritoriji Kraljevine Srbije upropastilo je sve puteve tako, da je komunikacija otežana u najvećoj meri.

Zbog apsolutnog nepostojanja nikakvog izvoza iz zemlje, nema nikakve mogućnosti da se u zemlju uveze odakle bilo zlato a što je štok robe koji se za vreme objave rata zatekao iscrpljen, trgovci moraju pristupiti nabavci materijala bar najpotrebnijeg za život te nemogući doći do zlata zbog jake tražnje, - danas je ažiya na zlato 30%. I ako se takvome stanju ne stane na put ne može se dogledati dokle skakanje ažiye može ići.

Vama je poznato Gospodine Predsedniče da je Mačva, opustošeni kraj, jedan od najbogatijih krajeva u Srbiji, prema tome smanjila se u znatnoj meri količina hrane za ishranu ljudi i stoke tako da jedno zbog toga a drugo zbog propisnoga načina ishrane vojske počinju da omanjuju pojedine namirnice životne koje zemlja u redovnim prilikama ima u dovoljnoj količini i mora sada da se dovozi sa strane. Pošto sada sve mobilisano ljudstvo jede samo pšenični hleb zemlja nema dovoljno žita za ishranu vojske nego je prinudena uvoziti brašno sa strane. Pojedinu stočnu hranu nije moguće dovesti zbog rđavih puteva i mnogu upropašćenu stoku u toku rata.

Zbog svih ovde navedenih razloga mislim Gospodine Predsedniče da je potpuno jasno da je potreba Srbije da bi mogla rat nastaviti veoma velika i da se finansijskim sredstvima na vreme snabde. S toga Vas ja molim da preduzmete potrebne korake, da naše finansiranje vrši jedna od savezničkih država da bi se poslovi brže svršavali a da savezne države prave međusobni obračun o međusobnom podnošenju tih tereta dok se rat ne okonča i dok se ne pristupi definitivnoj likvidaciji troškova Srbije.

Ako se naše finansiranje ne bi na taj način obezbedilo ja Vam skrećem Gospodine Predsedniče pažnju na to, da ovoga puta neće biti moguće potrebne sume pokrivati iz sopstvenih sredstava pa to pokriće naknadno likvidirati kao što je bio slučaj i sa pokrićem kredita od 90,000.000.- dinara pa i sa onim od 110,000.000.- franaka. Mi smo danas pri kraju sedmom mesecu ratovanja u toliko nam je finansijski kretanje sve teže i teže.

Molim Vas, Gospodine Predsedniče, da izvolite i ovom prilikom primiti uverenje moga odličnog poštovanja.

Ministar Finansija,

[Paču]

Prilog br. 5

Ministarstvo finansija
Državno glavno računovodstvo Nich,
Ministere des Finances
du Royaume de Serbie
Direction Generale de la Comptabilite Publique
D. R. Br.
D. R. No 14177

XXIV/432
Niš, 20. aprila 1915.

Gospodine ministre,⁵

Kako prema zakonu o vanrednim kreditima od 200,000.000.- dinara ima pored Ministra Vojnog ili Ministra kog drugog resora koji traži posebne kredite iz globalnog kredita od 200,000.000.- dinara, da taj posebni kredit odobri pored Ministra Finansija odnosno Ministarskog Sveta i Odbor iz Skupštine od pet članova (čl. 3. zakona o vanrednim kreditima), to da se ne bi rad zadržavao, nego da bi se u što kraćem roku rad mogao svršavati, nalazim za potrebno svratiti Vam Gospodine Ministre pažnju da pri traženju posebnih kredita izvolite postupiti prema ovde izloženom načinu.

Da bi g.g. narodni poslanici koji imaju pored Ministra Finansija odobravati posebne kredite, mogli da ocene pravilno potrebu koji kredit izaziva, da bi mogli doneti pravilnu ocenu o traženju kredita potrebno je da se uz svako traženje posebnog kredita označi sve ono što opravdava potrebu za kreditom. Potrebno je uvek dodati na koliko je količinu bilo po roku bilo po broju lica ili grla stoke kredit sračunat, koliko je do sada utrošeno za tu potrebu i koliko se nalazi po magacinima neutrošeno. Bez tih podataka Skupštinskom Odboru biće nemogućno da pravilno oceni potrebu kredita pa prema tome i oceni i traženja odobrenja.

Kod traženja kredita za nabavke na strani potrebno je reći da li će se nabavka izvršiti putem liferanta ili neposrednom kupovinom ili kupovinom preko naročitog poverenika. Zarad toga što nas finansiraju Savezne Države potrebno je uvek označiti i domicil firama kod kojih se nabavke čine i zemlje gde će se nabavke vršiti ako se nabavke vrše neposredno ili putem poverenika.

Ujedno čast mi je skrenuti Vam pažnju Gospodine Ministre, da se nabavke na strani ni u kom slučaju ne smeju ugovarati za zvečeće zlato nego se plaćanje ima predviđati u čekovima ili kako bude za pojedine slučajeve propisao Ministar Finansija.

⁵ AS, MID, PO 1915, f XXIV/432. Ministar finansija L. Paču predsedniku Vlade i ministru inostranih dela N. Pašiću.

Nabavke u zemlji mogu se vršiti samo za novčanice Narodne Banke koje glase na srebro i samo po pristanku Ministra Finansija može se i za izvestan deo nabavaka iz zemlje ugovarati plaćanje čekom u koliko bi se izvesan deo za nabavku morao nabaviti u inostranstvu.

Pored kredita za potrebe vojene kredit se predviđa i za ostale neodoljive državne potrebe. Koliko je god moguće umoljavate se, da se pridržavate kod traženja posebnih kredita napred izloženih načela t.j. da pružate dovoljno podataka po kojima bi Skupštinski Odbor pri odobrenju kredita mogao biti iscrpno obavešten o potrebi traženja kredita.

Primite, Gospodine Ministre, i ovom prilikom uverenje mog visokog poštovanja.

Ministar Finansija,

[Paču]

Prilog br. 6

Ministarstvo finansija
 Državno glavno računovodstvo Nich,
 Ministere des FinanceS
 du Royaume de Serbie
 Direction Generale de la Comptabilite Publique
 D. R. Br.
 D. R. No 18879⁶

XXIV/461
 Niš, 28. maja 1915.

Saniranje srpskih državnih finansija uspelo se potpuno da izvede u vremenu 1903-1911. godine. Državni budžet završavao se stalno sa znatnim suficitom, jer su prihodi premaša rashode. Monetarna cirkulacija postavljena je na zdravu osnovicu, a žije na zlato je nestalo. Država je uredno odgovarala svojih obavezama kako na strani tako i u zemlji.

U to vreme, Srbija je bila u mogućnosti, da svojoj vojsci i vojnoj reorganizaciji pokloni naročitu pažnju. Zakon o zajmu od 1906. godine u ukupnom iznosu od 95,000.000.- dinara predviđao je za naoružanje vojske 46 miliona, ali je u stvari od neto prinosa tog zajma t.j. od 81,700.000.- dinara utrošeno 55,000.000.- na vojsku. Za

⁶ AS, MID, PO 1915, - XXIV/461-463. Elaborat (Paču) o finansiranju vojske i ratova od 1903 do sredine 1915 godine.

vreme aneksione krize 1908-1909. god. utrošeno je iz državne gotovine a prema specijalnim zakonskim ovlašćenjima prvo 16, pa zatim 5 miliona dinara t.j. ukupno 21 milion dinara. Zakon o zajmu od 1909.- godine od 150 miliona dinara predviđao je na vojsku i vojne potrebe 44, miliona dinara.

Dakle na vojsku i vojne potrebe utrošeno je pred Baklanski rat 120 miliona dinara samo vanrednih rashoda bez obzira na redovne budžetske rashode koji su prosečno iznosili oko 28 miliona dinara godišnje i bez obzira na plaćanje anuiteta po ova dva zajma što iznosi preko 12 miliona dinara.

Balkanski rat došao je ne samo da nesreznerno uveća ove vojne izdatke nego i da uzdrma ono povoljno stanje srpskih finansija. I ako je rat vođen van teritorije Srpske Kraljevine a granica prema Austro-Ugarskoj, u koju ide najveći deo srpskog izvoza, bila otvorena – ipak redovni budžetski prihodi ni izdaleka nisu bili dovoljni za pokriće ratnih troškova. Da bi se ti troškovi likvidirali zaključen je 1913. godine zajam od 250 miliona dinara. Bez malo ceo taj zajam određen je da pokrije troškove oko izdržavanja vojske, i vojne nabavke za vreme rata 1912-1913. godine. Taj veliki zajam izazvao je uvećanje državnog budžeta za 13,5 miliona dinara (rashod na plaćanje anuiteta od 32 miliona u 1912. godini popeo se na 46 miliona u 1914. godini.) Vojni budžet od 30 miliona u 1912. god. popeo se u 1914. godini na 54 miliona. Na uvećanje državnog budžeta uticala je i suma koja je određena na invalidske potpore i koja je u budžetu za 1914. godinu predviđena u sumi 7,2 miliona dinara. Za pokriće ovih novih rashoda na invalide moralo se pribеći novom opterećenju poreskih obveznika sa tako zvanom „invalidskom porezom” čiji je iznos u budžetu za 1914. godinu predviđen u sumi od 7,2 miliona dinara. Za generaciju koja je izdržala dva uzastopna rata i time platila svoj danak u krvi ovaj novi namet u novcu morao se teško osetiti. Ali su se ipak, radi pokrića uvećanih budžetskih rashoda, morali, u budžetu za 1914. godinu, budžetski prihodi samo starih oblasti Kraljevine Srbije povećati od 130,7 miliona na 153,5 miliona dinara, dakle za 23 miliona dinara.

Pri svem tom velikom uvećanju državnog budžeta, a i pored uvećanog budžeta na vojsku i pored zaključnog zajma od 250 milona, u maju mesecu 1914. godine morao se votirati nov vanredni kredit na vojne potrebe u iznosu 123 miliona dinara. Taj kredit bio je određen da se dopuni utrošena municija i vojna sprema. U to vreme, prvih meseci 1914. godine, državni prihodi počeli su postupno priticati u državnu kasu, ali početkom godine prihodi nikad nisu toliki, da pokriju rashode. I baš u vremenu kad prihodi počinju u jačoj meri da se prikupljaju – dakle onda kada se letina počinje da sređuje i prodaje – postade rat sa Austro-Ugarskom. Najbolji deo radne snage mobilisan je i otrgnut od narodne privrede. Preko 500.000 vojnika je pod zastavom. I sav taj narod, koji se inače kod svoje kuće hranio mahom kukuruznim hlebom, sirom i kajmakom, po malo mesom i slaninom, od jednom pada na teret državi, koja mora da mu daje tačno unapred određene količine pšeničkog leba, govedeg mesa i t.d. Ova promena u načinu ishrane učinila je to da je Srbija iako zemljoradnička zemlja *par excellence* morala da uvozi znatne količine brašna i drugih predmeta za ishranu ljudi i stoke.

Taj uvoz hrane, kao i drugih predmeta za vojsku – pošto su vojni magacini u prva dva rata biti potpuno iscrpljeni – uvećali su troškove u ovom ratu. Oni su sad tri put veći, nego za vreme balkanskih ratova 1912/13. Troškovi se uvećavaju i usled znatnog broja zarobljenika – oko 60.000. Austrijanaca – koje Srbija mora da hrani a takođe zbog izdržavanja Crnogorske Vojske koja broji na 50.000 vojnika. Danas rat Srbiju košta dnevno oko 1,200.000.- dinara. Votirano je za vreme rata sa Austrijom vanrednih kredita i to: po zakonu od 29. jula 1914. godine 90,000.000.- dinara, po zakonu od 12. novembra 1914. godine 110,000.000.-; po zakonu od 14. aprila 1915. godine 200,000.000 dinara, dakle ukupno 400,000.000.- dinara. Na teret ovih kredita isplaćeno je već do danas 380,000.000.- dinara. Dodamo li ovoj sumi kredit od 123,000.000.- dinara iz maja meseca 1914. godine, znači da je do danas utrošeno na rat sa Austro-Ugarskom 503 miliona dinara. Sem toga treba uzeti u obzir velike količine municije i ostale ubojne spremljene koju smo dobili iz Rusije i Francuske, a za koje nabavke još nije izvršen obračun.

Za ove ogromne izdatke redovna budžetska sredstva su bila nedovoljna. U zemlji, koja je i inače siromašna, koja je iscrpljena i dvama krvavim ratovima, čiji su nekoliko najplodnijih i najbogatijih okruga upropašćeni i opustošeni, čija je spoljašna trgovina sasvim prestala, i gde je sve muško stanovništvo od 18-50 godina mobilisano – na prikupljanje neposrednih poreza u jačoj meri nije ni misliti. Prihodi koji sada pritiču u državne kase većim delom dolaze od posrednih poreza (monopoli i carine), ali su i oni veoma podbacili. Stoga se za pokriće ogromnih ratnih rashoda moralo pribeći vanrednim prihodima. Ti vanredni prihodi nađeni su u pozajmicama kod Narodne Banke, radi plaćanja u zemlji i u pozajmicama kod saveznih država, radi plaćanja u inostranstvu. Danas državni dug Narodnoj Banci, dug koji je postao za vreme ovog rata, iznosi 67 miliona dinara. Učinjene pozajmice kod prijateljskih država dostižu cifru od 370 miliona franaka. Produženje rata ne stavlja u izgled, da će se ovim pozajmicama kod Narodne Banke i kod prijateljskih sila skoro učiniti kraj. Na protiv, te će se pozajmice nesumnjivo još i dalje uvećavati. Troškovi na u ratu postradale porodice veliki su. Potrebno je izdržavati porodice čiji su hraniooci na bojištu a čija su imanja usled neprijateljske najezde potpuno uništena i upropašćena. Sem toga Srbija mora da izdržava veliki broj svojih građana koji su internirani u Austro-Ugarskoj. Izdaci na vojne invalide svakim danom sve se uvećavaju, tako da će se budžetom predviđena suma od 7,2 miliona dinara morati da prekorači. U ostalom ovo prekoračenje neće biti jedini razlog za budžetski deficit u 1914. god. Pošto će računaska godina ovoga puta izuzetno biti zaključena 1. jula 1915. to nije moguće sad tačno reći veličinu ovog deficita, ali će on svakako izneti oko 60 miliona dinara.

Kakvo će biti stanje srpskih državnih finansija posle rata teško je sada reći, jer će ono u mnogome zavisiti od ishoda ovog velikog evropskog konflikta. Ali je nesumnjivo da će se tada morati pristupiti definitivnoj likvidaciji današnjih ratnih troškova. Tada će biti potrebno naknaditi štetu licima, koja su oštećena u ratu. Ta je šteta ogromna već i u samom Beogradu, a još je mnogo veća u unutrašnjosti i dosada se ni

približno nije mogla da oceni. Sem toga biće potrebno izvršiti preoružanje vojske, popuniti ispražnjene magacine i nadoknaditi utrošenu municiju. Samo za te vojne izdatke biće potrebno najmanje 400,000.000.- dinara. Rashodi na vojne invalide i na potpore porodicama čiji su hraniooci umrli u ratu jako će se uvećati. Svi ovi veliki rashodi moraće neminovno povući za sobom nove terete na poreske obveznike u Srbiji i staviti na probu celokupnu finansijsku snagu zemlje. Pred kakav će finansijski problem biti stavljena jedna mala zemlja kao što je Srbija čiji je broj stanovnika svega oko 4 miliona a državni budžet 214 miliona dinara – moći će se najbolje predstaviti, kad se imaju u vidu cifre koje su gore izložene i iz kojih izlazi da Srbiju rat sa Austrijom košta već danas, bez obzira na naknadu štete licima oštećenim u ratu i bez obzira na invalidske potpore – oko 1 milijardu dinara (krediti od 123 i 400 miliona, potrebno za preoružanje i popunu utrošene municije 400 miliona dakle ukupno 923 miliona). Uzmemo li se u obzir rashodi na vojsku od vremena aneksione krize i balkanskih ratova pa do danas izlazi, da je Srbija imala samo vanrednih, t.j. vanbudžetskih vojnih izdataka i to:

pred i za vreme balkanskog rata	370 miliona
<u>za vreme rata sa Austrijom</u>	<u>923 miliona</u>
U K U P N O:	1.293 miliona dinara

Likvidirati ove ogromne ratne troškove, koji predstavljaju jednu nesrazmernu novčanu žrtvu, koju je Srbija podnela za slobodu svoju i svojih saplemenika, biće u toliko teži problem, u koliko će se on rešavati u najnepovoljnijim ekonomskim prilikama, kakve će one biti sutradan posle ovog užasnog rata, za vreme koga je celokupna srpska trgovina potpuno ukočena, polja i njive nedovoljno obrađene, veliki deo najbolje radne snage upropašćene a čitavi krajevi zemlje predstavljaju pustoš i zgarište...